

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ*

ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ η επισφάλεια ως έννοια αλλά και ως επενέργεια με αρνητικό πρόσημο βρίσκεται διαρκώς υψηλά στα ζέοντα θέματα της ημερήσιας διάταξης του δημόσιου και επιστημονικού λόγου (Bove, Murgia, Armano 2017). Πρόκειται, όπως θα το έθετε ο Mauss, για ένα ολικό κοινωνικό φαινόμενο το οποίο διατρέχει την οικονομία, την πολιτική, το νομικό και πολιτισμικό σύστημα, εν γένει την οργάνωση της κοινωνίας και σαφώς την ταξική της συγκρότηση. Πριν από τις αρχές της νέας χιλιετίας, η επισφάλεια δεν αποτελούσε αντικείμενο συστηματικής ακαδημαϊκής διερεύνησης και συζήτησης, καθόσον το ενδιαφέρον εστιαζόταν στη νεοφιλελεύθερης κοπής ευελιξία και σε ευφάνταστους, δυστοπικούς όρους όπως η ευελισφάλεια, που μολονότι αποτελούν εγγενείς διαστάσεις της έκφρασης της επισφάλειας, είχαν θεωρηθεί ως απαραίτητοι μοχλοί αύξησης της απασχόλησης και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Η χρήση του όρου «επισφάλεια» ήταν εξαιρετικά διαμφισβητούμενη και παρέπεμπε περισσότερο σε πολιτικού χαρακτήρα ζητήματα (Betti 2018). Η εικόνα αυτή αλλάζει μέσα από το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης. Η διεθνής επιστημονική κοινότητα και θεσμικοί φορείς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδέχονται και εντάσσουν την έννοια στην αναλυτική τους στόχευση. Έχοντας ως πλαίσιο εκκίνησης κυρίως τη συσχέτισή της με την εργασία και την εργασιακή διαδικασία, ένας ολοένα αυξανόμενος όγκος μελετών φανερώνει τη διαχρονικά αντικοινωνική όψη της έννοιας τόσο στον παγκόσμιο βορρά όσο και στον παγκόσμιο νότο, όπου πλήττει τους λιγότερο προνομιούχους και προστατευμένους, τους μετανάστες καθώς και το γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Ο όρος δεν είναι καινούργιος, καθώς έχει διέλθει ποικίλα αλλά συγγενή εννοιολογικά στάδια, διαχρονικά, τα οποία προσδιορίζονται στη βάση της έμφασης που αποδίδουν σε παραμέτρους και διαστάσεις τις οποίες

* Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, maspyridakis@gmail.com

περιγράφει. Τον 19ο αιώνα χρησιμοποιείται από στρατευμένους διανοούμενους, κυρίως σοσιαλιστές, για να αποτυπώσει την κατάσταση των εργατών στην Αγγλία και τη Γαλλία καθώς και τις διαδρομές του βίου του λούμπεν προλεταριάτου. Εμβληματική θέση κατέχει η εμφάνιση του όρου στη Μαρξική παράδοση στα έργα *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (Ενγκελς 1845), *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Marx & Engels, 1848) και *Κεφάλαιο* (Μαρξ 1996). Ο όρος συναντάται σε έργα κοινωνικών μεταρρυθμιστών όπως το έργο του Henry Mayhew με τίτλο *London labour and the London poor* και το έργο του Charles Booth με τίτλο *Life and labour of the people in London*, όπου γίνεται αναφορά στις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των Λονδρέζων, καθώς και σε άρθρα των σοσιαλιστών Adolph Smith και John Thompson, υπό τον τίτλο *Street life in London*, όπου οι συνθήκες ζωής των Λονδρέζων εργατών του δρόμου περιγράφονταν ως επισφαλείς. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε επίσης από τον Sidney Webb το 1887 στο έργο του *Facts for Socialists* καθώς και στη Νότια Ευρώπη από τις ιταλικές αρχές σε μελέτες που αφορούσαν τη Σικελία, την Καλαβρία και την Μπασιλικάτα: Zardanelli, *Inchiesta sulla Basilicata*, Francheti και Sonnino, *La Sicilia nel 1876* και, Jacini, *Relazione finale sui risultati dell' inchiesta agraria*. Σε γενικές γραμμές η έννοια της επισφάλειας κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα επιστρατευόταν για να ταυτίσει τις συνθήκες εργασίας με την επισφάλεια της εργατικής τάξης η οποία συνδεόταν στενά με την ευρύτερη έννοια της φτώχειας (Betti 2018). Με αυτό το εννοιολογικό φορτίο, η έννοια χρησιμοποιούνταν μέχρι και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και άρχισε να συσχετίζεται περισσότερο με τις διαστάσεις της απασχόλησης και της ευημερίας, π.χ. στο άρθρο της Dorothy Day, *Poverty and Precarity*, το 1952 με αναφορά στις ΗΠΑ.

Ήταν τη δεκαετία του 1960 κατά την οποία σημειώθηκαν οι πρώτες συστηματικές αποκρυσταλλώσεις της έννοιας, ως τραγική ειρωνεία ωστόσο, καθόσον πρόκειται για την περίοδο όπου η κρατούσα νόρμα είναι αυτή της εργασιακής σταθερότητας και του «εύπορου εργάτη». Το 1964, ο Ιταλός οικονομολόγος Paolo Sylos Labini δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Precarious Employment in Sicily», όπου επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι ο όρος είναι πολύ χρήσιμος για την ανάλυση αναπτυσσόμενων χωρών και περιοχών. Το 1974 εκδίδει βιβλίο για την ιταλική κοινωνική στρωμάτωση, με τίτλο *Saggio sulle classi sociali*, συνδέοντας την επισφάλεια με τη Μαρξική έννοια του λούμπεν προλεταριάτου και θεωρώντας ότι η επισφαλής εργασία είναι το αποτέλεσμα του οικονομικού διαχωρισμού μεταξύ του βιομηχανικού βορρά και του υπανάπτυκτου νότου. Ως επισφαλείς εργαζόμενοι λογίζονταν οι χαμηλά αμειβόμενοι περιστασιακοί εργάτες, δίχως σταθερή σχέση απασχόλησης, οι οποίοι συνήθως εργάζονταν σε μικρές βιομηχανικές δομές, στο λιανεμπόριο και στη γεωργία. Την ίδια περίοδο, ο Pierre Bourdieu εκδίδει το γνωστό έργο *Travail et travailleurs en Algérie*,

όπου χρησιμοποιώντας τον όρο της επισφάλειας περιγράφει την κατάσταση των μη σταθερών Αλγερινών εργαζομένων τους οποίους επίσης συνδέει με το λούμπεν προλεταριάτο. Για τον Bourdieu η συνθήκη της επισφάλειας συνδέεται με τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της παραδοσιακής Αλγερινής κοινωνίας και κυρίως με την εμφάνιση μιας δυαδικής αγοράς εργασίας που συγκροτείται από μια μειονότητα σταθερών πυρηνικών εργαζομένων οι οποίοι απασχολούνται σε σύγχρονους κλάδους της αγοράς εργασίας και από μια ετερογενή πλειοψηφία ανέργων ή υποαπασχολούμενων που βιώνουν μη σταθερές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης.

Από την άλλη, η εμφάνιση νέων επιστημονικών κλάδων όπως είναι αυτός της κοινωνικής ιστορίας κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα ανανέωσε το ενδιαφέρον για την έννοια της επισφάλειας, σε συνδυασμό με την ανάδειξη και άλλων διαστάσεων της, όπου κυρίαρχη αναλυτική κατηγορία αναδείχθηκε αυτή της μη σταθερότητας ως δομικό στοιχείο του οικονομικού συστήματος. Παράλληλα, οι φεμινιστικές σπουδές και μελέτες έδωσαν έμφαση σε μια λίγο-πολύ «παραμελημένη» ακαδημαϊκά κοινωνική κατηγορία, τις γυναίκες ως εργατικό δυναμικό αλλά και ως υποκείμενο της ιστορίας το οποίο εξωθείται να συμβάλει στη σταθερότητα άλλων κοινωνικών κατηγοριών (Ortner 1994). Επιπλέον, σε θεωρητικό επίπεδο, μελέτες όπως αυτή του Immanuel Wallerstein με τίτλο *Historical Capitalism* έδειξαν ότι οι κεφαλαιούχοι χρησιμοποιούσαν το προλεταριάτο ανάλογα με το παραγόμενο προϊόν και τη ζήτηση της αγοράς, επιχειρώντας να μετακυλήσουν στο πλέον αδύναμο κομμάτι του εργατικού δυναμικού, στις γυναίκες και στα παιδιά, τα κόστη που συνόδευαν τα επιχειρηματικά τους ρίσκα.

Μολοντί δεν υφίσταται συμφωνία για το ακριβές περιεχόμενο του όρου καθώς και για τον τρόπο αποτίμησης των επενεργειών του (Barbier 2004, Ζαϊμάκης 2015, Armano, Bove & Murgia 2017), η άνοδος του φαινομένου στο οποίο παραπέμπει εκφράζει τη διαρκή και σταθερή προσπάθεια ολοένα και μεγαλύτερης εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης. Η κύρια σημασιολογική διαμόρφωσή του, που εντοπίστηκε κατά τη «χρυσή» περίοδο του Δυτικότροπου Κεϋνσιανισμού με αναφορά στην εργασία και στις εργασιακές συνθήκες, εξακολούθησε να παραπέμπει στην ίδια σημασία και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Εξάιρεση αποτελεί η δουλειά των Ιταλών Valerio Evangelisti και Salvatore Sechi με τίτλο *Il galletto rosso. Precariato e conflitto di classe in Emilia Romagna (1880-1980)*, οι οποίοι υιοθέτησαν την έννοια του πρεκαριάτου για να περιγράψουν το αγροτικό προλεταριάτο του ύστερου 19ου αιώνα και το βιομηχανικό της «κόκκινης» Εμίλια-Ρομάνια, δείχνοντας ότι η εργατική τάξη, μολοντί εντάσσονταν σε ένα Φορντικό καθεστώς παραγωγής, βίωνε εργασιακή επισφάλεια. Δύο δεκαετίες πριν από το γύρισμα προς τον 21ο αιώνα, πάλι ο Bourdieu χρησιμοποιεί τον όρο «κατάσταση της επισφάλειας», με περισσότερο υπαρξιακό περιεχόμενο τη φορά αυτή, στο κείμενό του

με τίτλο *La précarité est aujourd'hui partout*. Εκεί υποστηρίζει ότι ο καθένας μας μπορεί να μεταπέσει σε αυτή την κατάσταση δεδομένων των συνθηκών που δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση και ο νεοφιλελευθερισμός. Όπως το θέτει ο Bourdieu (1998), η κατάσταση αυτή αποτελεί ένα νέο είδος κυριαρχίας το οποίο υποστηρίζεται από ένα γενικευμένο καθεστώς αβεβαιότητας και εκβάλλει στη σταδιακή καταστροφή των προϋποθέσεων της επιβίωσης. Έτσι, καθώς η επισφάλεια ως έννοια και πραγματικότητα έχει πλέον ενταχθεί στον καθημερινό λόγο με όρους οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς, έχει ιδιαίτερη σημασία να αποτυπωθεί ευσύνοπτα και συμπεριεκτικά η θεωρητική της προσέγγιση, όπως αυτή έχει έως τώρα μορφοποιηθεί.

Όπως έχει υποστηριχθεί αλλού, η επισφάλεια έχει γίνει αντικείμενο διερώτησης με όρους οντολογικούς καθώς και υπαρξιακούς (Σπυριδάκης 2018). Η βασική ιδέα έγκειται στο ότι η ανθρώπινη ύπαρξη διαμεσολαβείται από υψηλό βαθμό ενδεχομενικότητας και ως εκ τούτου τίποτε στη ζωή δεν μπορεί να διασφαλίσει τη βεβαιότητα και την ασφάλεια. Επιδίωξη της προσέγγισης δεν είναι η επιβολή μιας κανονιστικής εννοιολόγησης του όρου αλλά η κατανόηση της σημασίας του ως οντολογικής συνθήκης, η οποία δίνει το έναυσμα για πολιτικές και διανοητικές αναζητήσεις σε μια σειρά από θεσμικά, κυβερνητικά, διεπιστημονικά και ενσώματα συγκείμενα (Puar 2012).

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής η Τζούντιθ Μπάτλερ εισηγείται την έννοια της τρωτότητας (Μπάτλερ 2017: 160), υποστηρίζοντας ότι αυτή αφορά μια κοινωνική και ενσώματη κατάσταση η οποία συνδέεται με την κοινωνική προσκόλληση σε άλλους. Η ίδια η συνθήκη της προσκόλλησης συνεπάγεται την ίδια της την απώλεια, καθόσον τα υποκείμενα είναι εκτεθειμένα στους άλλους και επαπειλούνται εξαιτίας αυτής ακριβώς της έκθεσης. Η ουσία του επιχειρήματος της Μπάτλερ συνίσταται στο ότι υπάρχουμε μέσα από τρόπους σχέσεων για άλλους αλλά και λόγω κάποιων άλλων μέσα από την ταυτότητά μας, σεξουαλική, έμφυλη ή πολιτική, εντός του πλαισίου παρουσίας ή απουσίας υποδομών υποστήριξης και κοινωνικών και πολιτικών θεσμών (Μπάτλερ 2017: 144). Στο αναλυτικό της σχήμα η κατάσταση της επισφάλειας είναι διαφορετική για τον καθένα, ακριβώς επειδή είναι άνισα κατανομημένη στον καθένα· αφορά δε τους περιθωριοποιημένους, τους φτωχούς, αυτούς που είναι εκτεθειμένοι στην οικονομική επισφάλεια, στη βία και την εξαναγκαστική μετανάστευση. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, διαβλέπει τη δυνατότητα χειραφέτησης και κοινής δράσης ενάντια στην άνιση μοίρα που η επισφάλεια συνεπιφέρει. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η θέση αυτή, πέρα από το γεγονός ότι τονίζει με άλλους όρους την πάντα ζητούμενη κοινωνική συνοχή, για την οποία έχουν τοποθετηθεί ήδη οι κλασικοί της κοινωνικής επιστήμης, και μολονότι εντοπίζει με τρόπο δυναμικό τη δομή της αίσθησης αυτής της συνθήκης, είναι

αρκετά προβληματική στο μέτρο που «βλέπει» την επισφάλεια ως πανταχού παρούσα, απομειώνοντας έτσι την εννοιολογική της οξύτητα. Με τον τρόπο αυτό, η επισφάλεια μετατρέπεται σε μια α-ιστορική έννοια, εξοβελίζει τις σημαντικές διαφορές στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ την ίδια στιγμή ταυτολογεί για το αυτονόητο δίχως να ερμηνεύει το κίνητρο της εμφάνισής της (Kasimir 2018).

Σε μια παρόμοια γραμμή σκέψης, η αντίληψη της Μπάτλερ συναντά αυτήν της Isabell Lorey στο έργο της με τίτλο *The Government of the Precarious: An Introduction* (2015). Κατά τη Lorey, η αμφιταλάντευση ανάμεσα στη σχεσιακή διαφορά και στις δυνατότητες που δημιουργούνται από αυτά που είναι κοινά στη συνθήκη της διαφοράς μπορεί να συγκροτήσει την αφετηρία για πολιτική δράση και πολιτικό λόγο. Η κοινότητα αυτή δεν είναι παρά ό,τι μπορεί να συναθροιστεί και να ενδυναμωθεί μέσα από την πολιτική δράση. Για τη Lorey, οι διάφορες μορφές επισφάλειας μπορούν να δομήσουν και να συγκροτήσουν μια κατάσταση τέτοιου είδους. Και τούτο μπορεί να συμβεί ακριβώς διότι η επισφάλεια δεν δύναται να υπάρξει πέρα από την πολιτική και την κοινωνία. Η επισφάλεια αποτελεί ένα είδος κανονικοποίησης για όλους. Έτσι, συμφωνώντας με την Μπάτλερ, διακρίνει μια πρώτη έννοια, την επισφάλεια (precariousness), ως κοινωνικο-οντολογική διάσταση η οποία χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα και μη όντα. Το κυρίαρχο στοιχείο στο περιεχόμενο της έννοιας είναι ότι δεν πρόκειται για μια ατομική ή αυτόνομη αλλά για μια σχεσιακή και, συνεπώς, μοιραζόμενη κατάσταση με άλλες επισφαλείς ζωές. Η δεύτερη διάκριση, η κατάσταση της επισφάλειας (precarity), κατανοείται ως κατηγορία κατάταξης, η οποία προσδιορίζει τις επενέργειες του ποικιλώνυμου κοινωνικού, πολιτικού και νομικού αντίκτυπου της γενικευμένης επισφάλειας. Τέλος, η τρίτη διάκριση αφορά τη δυναμική της κυβερνητικής επισφάλειας. Εμπεριέχει τους τρόπους διακυβέρνησης από την περίοδο της ανάδυσης του βιομηχανικού καπιταλισμού και της αστικής τάξης, παραπέμποντας στην έννοια της βιοπολιτικής του Foucault, κατά τον οποίο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα η ζωή των υποκειμένων έγινε αντικείμενο πολιτικής διαχείρισης εις τρόπον ώστε η διακυβέρνησή τους να είναι παραγωγική για την καπιταλιστική οικονομία και να ενδυναμώνει την κρατική εξουσία. Καμία από τις τρεις διακρίσεις που προσδιορίζει η Lorey δεν εμφανίζεται αυτόνομα αλλά σε διαφορετικά ιστορικά τοποθετημένα συγκείμενα και σχέσεις, προκαλώντας διαφορετικές μορφές κυριαρχίας. Για τη νεοφιλελεύθερη πολιτική διαχείριση του ζητήματος, σε ένα πλαίσιο ελαχιστοποίησης των κοινωνικών δαπανών, τούτο δεν σημαίνει παρά την πολιτική τεχνολογία ρύθμισης της απόλυτης φτώχειας, εμποδίζοντας έτσι τα υποκείμενα να διεκδικήσουν κάτι παραπάνω και ταυτόχρονα τοποθετώντας τα σε συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Με άλλα λόγια, η διαχείριση αυτή αποτελεί μια πρακτική κανονικοποίησης και

συμμόρφωσης ακόμα και κοινωνικών ομάδων που παλιότερα δεν βρίσκονταν στο χείλος της συνθήκης της επισφάλειας.

Μια άλλη προσέγγιση της επισφάλειας αφορά την κατανόησή της ως βιωματικής εμπειρίας, ως μιας συνθήκης κατά την οποία τα υποκείμενα επενδύουν σε εγγενείς, τρόπον τινά, ιδιότητες του εαυτού τους καθώς και στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής τους θέσης. Χαρακτηριστική, υπό το φως αυτής της λογικής, είναι η μελέτη των Emiliana Armano και Annalisa Murgia εν σχέσει με την επισφάλεια των εργατών γνώσης στη Βόρεια Ιταλία το 2015. Βασιζόμενες στην ποιοτική κοινωνική μεθοδολογία, αναλύουν τον λόγο των υποκειμένων που απασχολούνται, σύμφωνα με τον ορισμό του Peter Drucker (1994), σε εργασίες οι οποίες απαιτούν διανοητικές, επικοινωνιακές, σχεσιακές και γνωσιακές δεξιότητες, συνεργαζόμενα με άλλους για την εκτέλεση συγκεκριμένου έργου. Ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση στη σχετική συζήτηση του έργου του Manuel Castells (1996) περί δικτυωμένης κοινωνίας, η έννοια του εργαζόμενου γνώσης διευρύνθηκε, περιλαμβάνοντας εργασιακές κατηγορίες, από τους managers μέχρι τους εργαζόμενους σε τηλεφωνικά κέντρα, αυτούς δηλαδή που απασχολούνται στον τεταρτογενή τομέα της οικονομίας, εις τρόπον ώστε πλέον αυτή να έχει μια γενικευμένη σημασία που παραπέμπει περισσότερο σε ένα σύνθετο σύνολο δραστηριοτήτων εντός του. Οι εργαζόμενοι της γνώσης είναι ως επί το πλείστον αυτοαπασχολούμενοι. Οι δύο ερευνήτριες χρησιμοποιούν την έννοια της επισφάλειας για να αναλύσουν τον τρόπο πρόσληψης και βίωσής της από την κατηγορία των ως άνω εργαζομένων, διακρίνοντας τρεις σημασίες. Η πρώτη αφορά την κατάσταση της επισφάλειας (precarity) ως δομικής συνθήκης και συνδέεται με την εργασία και τη σχέση που απορρέει από αυτήν. Η δεύτερη αφορά την επισφάλεια ως βιωματική εμπειρία, η οποία συνδέεται με μια ενδογενή ιδιότητα της προσωπικότητας καθώς και την κοινωνική θέση του υποκειμένου στη διάρκεια του βίου του. Οι δύο ερευνήτριες ασχολούνται με αυτήν κυρίως τη διάσταση χρησιμοποιώντας, ωστόσο, και την τρίτη σημασία, η οποία αφορά την κοινωνική επικράτεια συγκρότησης του προκαριάτου, δηλαδή έναν κοινωνικό δρώντα ο οποίος, δυνητικά, σύμφωνα κυρίως με την αγγλοσαξονική βιβλιογραφία (Standing 2011), μπορεί να συγκροτήσει μια πολιτική τάξη διεκδικούσα καθολικά δικαιώματα, ισότητα και κοινωνική αλληλεγγύη. Το προκαριάτο συνεπώς αποτελείται από ένα ευρύ σύνολο αυτοαπασχολούμενων, ανεξάρτητων ή εξαρτημένων εργαζομένων, από γυναίκες, φοιτητές, μετανάστες καθώς και νέους, οι οποίοι προστατεύονται ελλιπώς από ένα ολοένα και ανεπαρκέστερο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Το ογκούμενο μέγεθος του προκαριάτου δεν είναι μονάχα το αποτέλεσμα των αλλαγών στην αγορά εργασίας και των αυξανόμενων συμβάσεων ορισμένου χρόνου αλλά και των μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα στην παραγωγική διαδικασία, των δικαιωμάτων που συνδέονται με αυτήν κα-

θώς και των σκόπιμων, σαφώς, στρατηγικών διακυβέρνησης στην καπιταλιστική κοινωνία.

Σε μια παραπλήσια λογική κινείται η δουλειά των Luc Boltanski και Eve Chiapello στο έργο τους με τίτλο *The New Spirit of Capitalism* του 2005. Για να περιγράψουν το νέο αυτό πνεύμα, το οποίο έλαβε χώρα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως και τις αρχές του 1990, οι δύο μελετητές ανέλυσαν κείμενα που απευθύνονταν σε στελέχη επιχειρήσεων με σκοπό τη διαπαιδαγώγησή τους με ένα νέο είδος ηθικής και επιχειρηματικής πρακτικής. Τα κείμενα αυτά εστιάζουν στην οργάνωση της εργασίας, σε νέες κορπορατιστικές οργανωσιακές μορφές και στο περιβάλλον εργασίας των στελεχών. Η ανάλυση ανέδειξε ότι στο διάστημα αυτών των ετών αναδύθηκε μια νέα αναπαράσταση για την επιχείρηση, η οποία είναι ευέλικτη, βασίζεται στην οργάνωση προγραμμαμάτων, είναι δικτυωμένη, καταργεί τα παλιά επίπεδα ιεραρχίας και τα αντικαθιστά με εγκάρσιες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η αναπαράσταση αυτή έρχεται σαφώς σε αντίθεση με την αντίστοιχη της δεκαετίας του 1960, αυτήν της ιεραρχημένης, γραφειοκρατικοποιημένης και καθετοποιημένης δομής εντολών. Μαζί με το «ασφαλές» πνεύμα της επιχείρησης που θεμελιωνόταν σε αξιοκρατικές διαδικασίες για συμφωνημένους και διαπραγματεύσιμους στόχους στο εσωτερικό της μεταβλήθηκε και η ίδια η έννοια της σταδιοδρομίας: από τη δεκαετία του 1990 και μετά γίνεται αντιληπτή ως μια σειρά σχεδίων προς υλοποίηση από απασχολήσιμα υποκείμενα που βασίζονται στην εμπειρία τους, η οποία μετατρέπεται από εφόδιο ζωής σε επαγγελματικό προαπαιτούμενο, συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας του φορέα της. Επί της ουσίας η νέα αυτή κριτική ανάγνωση του καπιταλισμού προσανατολίζει την αναλυτική εστίαση να επικεντρωθεί στο ότι τα υποκείμενα της μετανεωτερικής συνθήκης καλούνται να γίνουν διαχειριστές της μοίρας τους και επιχειρηματίες του ίδιου του εαυτού τους, μια διαδικασία η οποία εκβάλλει σε νέες μορφές υποκειμενοποίησης και κατασκευής της ταυτότητας, που βασίζονται στον κατακερματισμό, στην εξατομίκευση και στη λογική της επιχείρησης. Η αυτοπραγμάτωση διαμεσολαβείται από την εξύμνηση των ατομικών δεξιοτήτων.

Σε μια παρόμοια λογική κινείται και ο Maurizio Lazzarato στο έργο του με τίτλο *Η κατασκευή του χρωμένου ανθρώπου* του 2014. Ο συγγραφέας επισημαίνει το γεγονός ότι στην Ευρώπη η μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας συντελείται μέσα από την εξάπλωση της φτώχειας και της επισφάλειας, ιδιαίτερα όπως αυτή έχει εφαρμοστεί στον Ευρωπαϊκό Νότο, γύρω από τον άξονα της κρίσης χρέους των κρατών. Μέσα από τον εκβιασμό του χρέους το κράτος προχωρά στον μετασχηματισμό του χαρακτήρα του, από κράτος ευημερίας με κοινωνικά δικαιώματα και υπηρεσίες, στο workfare, δηλαδή στην υπαγωγή των κοινωνικών του πολιτικών σε μια σειρά από αυστηρές προϋποθέσεις και στην ευελιξία της επι-

σφαλούς απασχόλησης. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το «νέο» πνεύμα του κράτους υποδεικνύει ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι κάτι το δεδομένο, αλλά όλοι πρέπει να δουλεύουν για να αποδείξουν ότι έχουν τη δυνατότητα να τα αποκτήσουν και κανείς δεν επιτρέπεται να είναι ανενεργός. Για τον Lazzarato, το χρέος και ο τρόπος της κατασκευής του συγκροτεί λειτουργίες με τεράστιες επενέργειες τόσο στη ζωή των καθημερινών ανθρώπων όσο και στην ίδια την ύπαρξη των κρατών. Φέρνει ως παραδείγματα αυτής της λογικής τον ρόλο που διαδραματίζουν οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης όπως οι Fitch, Moody's και Standard and Poors εν σχέση με τον δυναμισμό και τις προοπτικές της οικονομικής δραστηριότητας ενώσεων, οργανισμών και κρατών. Αναφορικά με την τελευταία περίπτωση υπενθυμίζει ότι οι ίδιοι οίκοι που αξιολογούσαν πολύ θετικά τα «ομόλογα-σκουπίδια», μια από τις πρωταρχικές αιτίες της πρώην σοβούσας και τώρα υφιστάμενης κρίσης των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου, ήταν αυτοί που αξιολόγησαν αρνητικά την Ιρλανδία, την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ισπανία προκαλώντας εκτόξευση των πληρωτέων τόκων και διευκολύνοντας την επιβολή της δημοσιονομικής λιτότητας (Lazzarato 2014: 39). Έτσι, το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα επιβάλλει στην ουσία διαδικασίες αφαίμαξης που έχουν μια διπλή βάση: σε γενικές γραμμές, αφενός, μέσα από την αύξηση του κρατικού χρέους ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που μεταβάλλουν τη χρηματοδότηση των δομών του κράτους πρόνοιας, θεσπίζονται νόμοι οι οποίοι καθιστούν υποχρεωτική την καταφυγή σε ιδιώτες πιστωτές και αφετέρου μέσα από τα επιτόκια δανεισμού των καταναλωτικών αγαθών των οικογενειών, οι αγορές των οποίων γίνονται ως επί το πλείστον επί πιστώσει.

Μια περισσότερο κοινωνιολογική προσέγγιση του ζητήματος χρησιμοποιεί τον όρο «επισφάλεια» ως σημασιολογικό άξονα περιγραφής και ανάλυσης ποικίλων μορφών εργασίας όπως είναι η αυτοαπασχόληση, η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση, η μαθητεία καθώς και τα συμβόλαια μηδενικών ωρών εργασίας. Οι μορφές αυτές εκβάλλουν στη συγκρότηση πλαισίων ανασφάλειας, αβεβαιότητας, έλλειψης προστασίας και ρύθμισης καθώς και εισοδηματικής αστάθειας. Ο όρος επίσης αφορά τη θεωρούμενη ως σιωπηρή νίκη του κεφαλαίου έναντι της εργασίας καθώς και τις επενέργειες που αυτή συνεπιφέρει. Υπό τη σκοπιά αυτή, σημαντική είναι η δουλειά του Αμερικανού κοινωνιολόγου της εργασίας Arne L. Kalleberg σε μια σειρά από σχετικές δημοσιεύσεις (Kalleberg 2009, 2011, 2012), ο οποίος ορίζει την επισφάλεια σε σχέση με την εργασία και την απασχόληση ως τη συνθήκη η οποία είναι αβέβαιη, απρόβλεπτη και επικίνδυνη από τη σκοπιά του εργαζόμενου. Ο Kalleberg εστιάζει περισσότερο στον επίσημο τομέα της αγοράς εργασίας και, μολονότι τον ενδιαφέρει η αμερικανική περίπτωση, οι επεξεργασίες του έχουν μια σημασία

εν σχέση με ό,τι συμβαίνει στο ευρωπαϊκό συγκείμενο. Οι εξελίξεις στον μετασχηματισμό της εργασίας έχουν διαδραματίσει ενδεχομένως τον σημαντικότερο ρόλο για την παραγωγή συνθηκών επισφάλειας στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και αβεβαιότητας στη διαδρομή του καθημερινού βίου. Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων, αναβαθμισμένων τεχνολογιών παραγωγής, που από τη μια υποχρέωσαν τις επιχειρήσεις να καταστούν περισσότερο ανταγωνιστικές και από την άλλη τις βοήθησαν να επιτύχουν τις στοχοθεσίες τους. Παράλληλα, ιδιαίτερα από το 1970 και μετά, οι αλλαγές στα νομικά και θεσμικά πλαίσια των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών αποτέλεσαν τους ιμάντες μεταφοράς των επενεργειών της παγκοσμιοποίησης και των τεχνολογικών αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις, σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση εκείνων των ρυθμίσεων που παραδοσιακά, μέσα από την «εργασιακή ειρήνη» μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, προστάτευαν τους εργαζομένους. Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων μείωσε τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων και έγειρε την πλάστιγγα του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ της εργοδοσίας. Για τον Kalleberg, οι επιπτώσεις της δεδομένης πλέον συνθήκης της επισφάλειας σχετίζονται κυρίως με τη διάχυση της κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας και κυρίως στη μεσαία τάξη. Τούτο σχετίζεται άμεσα με την αύξηση των επιπέδων απαισιοδοξίας και την ογκούμενη δυσαρέσκεια με τα επίπεδα διαβίωσης, καθώς αυξάνονται τα σχετικά κόστη και είτε μειώνονται είτε παραμένουν σταθεροί οι μισθοί. Από την άλλη, πέρα από την κρίση εμπιστοσύνης προς τους άτυπους και τους τυπικούς κοινωνικούς θεσμούς, η εργασιακή επισφάλεια δημιουργεί διαφορετικά είδη ευαλωτότητας ανάλογα με το επίπεδο πρόσβασης στην κοινωνική προστασία, η οποία ακριβώς αυξομειώνει την ένταση της επισφάλειας.

Μια διαφορετική προσέγγιση αντιλαμβάνεται την επισφάλεια ως έναν τρόπο οργάνωσης και αναγνώρισης ενός συλλογικού υποκειμένου το οποίο διαμορφώνει νέες μορφές πολιτικού αγώνα και αλληλεγγύης, ξεπερνώντας παραδοσιακά μοντέλα οργάνωσης όπως τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα. Υπό την έννοια αυτή, η επισφάλεια δεν αποτελεί μονάχα μια καταπιεστική συνθήκη αλλά και μια δυνατότητα για νέες υποκειμενικότητες, νέες κοινωνικότητες και νέους τύπους πολιτικής διεκδίκησης. Πρόκειται κατά βάση για αυτό που ο Guy Standing (2011), στο βιβλίο του *The Precariat. The New Dangerous Class*, έχει προσδιορίσει ως τάξη υπό συγκρότηση και το οποίο κατονομάζεται ως πρεκαριάτο στα πεδία των κοινωνικών αγώνων των τελευταίων ετών. Το πρεκαριάτο δεν είναι μονάχα το δομικό αποτέλεσμα των αλλαγών στην αγορά εργασίας και της αύξησης των εργασιακών συμβάσεων προσωρινού χαρακτήρα αλλά και αυτό των μετασχηματισμών στη διαδικασία παραγωγής, των συνδεό-

μενων με αυτούς κοινωνικών δικαιωμάτων και των σκόπιμων στρατηγικών της καπιταλιστικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Κατά συνέπεια, ο όρος δεν περιγράφει μια παγιωμένη κοινωνική κατηγορία, αλλά εστιάζει στην κατασκευή μιας ταυτότητας και ενός φαντασιακού προτάγματος για τη συλλογική εμπειρία των επισφαλών υποκειμενικοτήτων. Κατά τον Standing, η παγκοσμιοποίηση, με τη συνεπαγόμενη ευελικτοποίηση της αγοράς εργασίας και την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση μιας ακόμη περισσότερο κατατετμημένης κοινωνικής στρωμάτωσης σε παγκόσμιο επίπεδο. Όροι όπως «εργατική τάξη», «εργάτης» και «προλεταριάτο» περιέγραφαν μια κοινωνική ταξινόμηση γύρω από την οποία υπήρχαν πολλές πνευματικές και πολιτικές διαμάχες, ιδιαίτερα κατά τους δύο περασμένους αιώνες. Το περιεχόμενο των όρων πλέον είναι πολύ πιθανό ότι δεν ανταποκρίνεται πλήρως στη σημερινή συγκυρία, η οποία χρήζει άλλων κριτηρίων κοινωνικής κατηγοριοποίησης. Στη συνάφεια αυτή, ο Standing, επιχειρώντας να προσδιορίσει ποιος ανήκει στην επικράτεια της επισφάλειας με όρους κοινωνικής στρωμάτωσης, ακολουθεί μια ιδεοτυπική λογική η οποία χαρτογραφεί το υπό διαμόρφωση συλλογικό υποκείμενο που κατονομάζει ως πρεκαριάτο. Έτσι, ενώ σε γενικές γραμμές η «παλιά» κοινωνική ταξινόμηση ισχύει εν μέρει σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, ο συγγραφέας εισηγείται ότι αυτή έχει αναδιαρθρωθεί σε επτά στρώματα τα οποία δεν συγκροτούν απαραίτητα και κοινωνικές τάξεις είτε με τη Μαρξική είτε με τη Βεμπεριανή προσέγγιση (Standing 2014). Έτσι, σχηματικά και επιγραμματικά, στην κορυφή βρίσκεται η πλουτοκρατία, η οποία αποτελείται από «υπέρ-πολίτες» με εξαιρετικά μεγάλη οικονομική δύναμη την οποία απέκτησαν με αθέμιτο τρόπο και τεράστια άτυπη ισχύ. Ακολουθεί η ελίτ του παγκόσμιου κεφαλαίου, μικρή τον αριθμό αλλά με έσοδα δισεκατομμυρίων, που έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις κυβερνήσεις και να επιδίδεται σε δράσεις φιλανθρωπίας. Έπεται το στρώμα των μισθωτών, οι οποίοι έχουν ακόμα τη δυνατότητα να απολαμβάνουν σταθερή απασχόληση, καλή κοινωνική ασφάλιση και παροχές, πληρωμένες διακοπές και παχυλές συντάξεις εξασφαλισμένες από το κράτος. Οι ειδήμονες είναι μια μικρότερη κοινωνική κατηγορία που αποτελείται από επαγγελματίες και ειδικούς όπως είναι οι δικηγόροι, γιατροί, τεχνικοί υπολογιστών, αρχιτέκτονες, με ιδιαίτερες δεξιότητες που τις χρησιμοποιούν ενόσω γίνονται «επιχειρηματίες του εαυτού τους» στην αγορά εργασίας. Έπεται η παλιά εργατική τάξη, με όρους εισοδήματος, η οποία αφορά τους ολοένα μειούμενους χειρώνακτες υπαλλήλους. Το πρεκαριάτο βρίσκεται κάτω από αυτή την πυραμίδα και έχει ταξικά χαρακτηριστικά ενόσω διάγει μια διαδικασία ταξικής συγκρότησης (Standing 2016). Η ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Standing έχει υποστεί κριτική επί τη βάση κυρίως της επιλεκτικής εστίασης σε συγκεκριμένες αγορές εργα-

σίας, της αγνόησης του γεγονότος ότι τις πρότερες δεκαετίες ο εφεδρικός στρατός εργασίας έχει τριπλασιαστεί διεθνώς και της τεχνητής κατηγοριοποίησης μεταξύ μερίδων της εργατικής τάξης (Kasimir 2018).

Μια άλλη προσέγγιση της επισφάλειας υποστηρίζει ότι αυτή αποτελεί εγγενές στοιχείο του καπιταλισμού και ιδιαίτερα της σύγχρονης παγκόσμιας διάστασής του, διευκολύνοντας έτσι την αναπαραγωγή του ως συστήματος στο σύνολό του. Στο πλαίσιο αυτό, ο συνδυασμός της αβεβαιότητας, της επισφάλειας και της άτυπης οικονομίας συγκροτούν ένα είδος ηγεμονικής ρύθμισης, η οποία, κατά περίπτωση, εφαρμόζεται με διαφορετικό τρόπο, με τα ίδια, ωστόσο, αποτελέσματα. Όπως έχει υποστηριχθεί και αλλού (Σπυριδάκης 2010), η έννοια των άτυπων δραστηριοτήτων με αναφορά στην εργασία δεν είναι πάντοτε εύκολα προσδιορίσιμη, διότι περιλαμβάνει μια σειρά από πρακτικές που ποικίλλουν ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο αυτές θεωρούνται. Σύμφωνα με τον Pahl, πρέπει να εντάσσονται σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, ώστε να μπορέσουν να γίνουν αντικείμενο κριτικής και εξέτασης, καθώς «είναι αδύνατον να καθοριστούν οικουμενικώς εφαρμοζόμενα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά άτυπων επαγγελματιών και δραστηριοτήτων, μιας και αυτά τα χαρακτηριστικά ποικίλλουν από οικονομία σε οικονομία, ανάλογα με τη φύση του κοινωνικού σχηματισμού» (Pahl 1984: 114). Ως εκ τούτου, ορισμένες μορφές απασχόλησης, όπως για παράδειγμα η δουλειά με το κομμάτι που συνήθως λαμβάνει χώρα οίκαδε, μπορεί να είναι παράνομες σε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο αλλά νόμιμες σε ένα άλλο. Εξάλλου, το ίδιο το κράτος μπορεί κάλλιστα να παρωθεί έμμεσα ένα κράμα άτυπων και τυπικών δραστηριοτήτων στο όνομα της «ανάπτυξης». Σε γενικές γραμμές, ως άτυπη απασχόληση εκλαμβάνεται αυτή η οποία διενεργείται σε ένα υπολειμματικό πλαίσιο ως προς τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την τυπική μορφή της (Κουζής 2001: 29). Σύμφωνα με τους Βαΐου και Χατζημιχάλη, η έννοια του άτυπου περιλαμβάνει «νόμιμες και/ή παράνομες δραστηριότητες που παρουσιάζουν διάφορα κοινά χαρακτηριστικά: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα (στο σύνολο τους ή εν μέρει), γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο εργατικό δυναμικό, συνήθως γυναίκες, μειονότητες, ξένους, δ) αποφεύγουν τον αυξανόμενο έλεγχο του κράτους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την τήρηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή της νομοθεσίας για την ασφάλεια και την κοινωνική ασφάλιση, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές» (Βαΐου-Χατζημιχάλης 1997: 35). Η έννοια του άτυπου, όπως προκύπτει, αφορά την ολική αποσταθεροποίηση της εργασίας σε όλες της εκφάνσεις της, νομική, χωρική, χρονική, και ως τέτοια μοιάζει να αποτελεί μια επισφαλής συνθήκη για τα υποκείμενα. Ο όρος άρχισε να γίνεται ολοένα και περισσότερο χρηστικός από τη δεκαετία του 1970 και μετά, όταν αφενός ο Φορντισμός τελούσε σε διαδικασία πα-

ρακμής και αφετέρου «επανανακαλύφθηκε» ως δραστηριότητα που καλύπτει μια σειρά από παραγωγικούς τομείς, εκθεμελιώνοντας παράλληλα τη σταθερή εργασιακή σχέση της λεγόμενης «χρυσής περιόδου» του κοινωνικού κράτους. Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η δουλειά του ανθρωπολόγου Keith Hart σχετικά με τη σχέση αστικού ιστού και άτυπης οικονομίας στην Γκάνα της Αφρικής τη δεκαετία του 1970. Ο Hart (1973) υποστήριξε ότι η άτυπη οικονομική δραστηριότητα αποτελεί μια σημαντική πηγή παροχής υπηρεσιών και πόρων για τη διαβίωση και επιβίωση στην πόλη Άκκρα, πρωτεύουσα της Γκάνας. Έτσι, το κατά πόσο οι άτυπες δραστηριότητες παραπέμπουν σε χαμηλά παραγωγικά επίπεδα, αντικατοπτρίζοντας ουσιαστικά στερεοτυπικές αντιλήψεις, αποτελεί καθαρά ζήτημα εμπειρικής διερεύνησης. Σαφώς, στη συνάφεια αυτή χρειάζεται να λαμβάνει κανείς υπόψη του δομικούς παράγοντες, όπως το επίπεδο των μισθών και των τιμών και κατά συνέπεια το ευρύτερο κόστος διαβίωσης στον επίσημο τομέα καθώς και το κατά πόσο οι άτυπες δραστηριότητες είναι είτε παράνομες ή μη και είτε μη νομιμοποιημένες ή νομιμοποιημένες. Επίσης χρειάζεται να έχει ως κρατούμενα τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι πολιτικές για την απασχόληση και για την ανεργία, τη δομή της αγοράς εργασίας, τις ανάγκες που δημιουργεί ο επίσημος τομέας αλλά δεν μπορεί να τις καλύψει είτε πλήρως είτε αποτελεσματικά, καθώς και το γεγονός ότι είναι τέτοιος ο όγκος παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, ώστε δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί ως πεδίο σημαντικής οικονομικής δράσης και κοινωνικής αναπαραγωγής (Pardo 2017).

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς το ζήτημα της παραγωγής και της εμπειρίας της επισφάλειας είναι και η προσέγγιση του Μπάουμαν, μέσα από την πραγμάτευση της φύσης και της ποιότητας της μετανεωτερικότητας. Στο πλαίσιο μιας σειράς μελετών με συστατικό χαρακτηριστικό όρο την έννοια της ρευστότητας —τα έργα *Liquid Modernity* (2000), *Liquid Love* (2003) και, *Liquid Life* (2005), *Liquid Fear* (2006)— προσδιορίζει την αντιφατική σχέση ανάμεσα στη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα. Η πρώτη αφορά μια περίοδο παραγωγής, η δεύτερη μια περίοδο κατανάλωσης. Η τρέχουσα φάση, η μετανεωτερική, παραπέμπει σε μια κοινωνία που σαγηνεύεται από την κατανάλωση αγαθών εις τρόπον ώστε τα επισφαλή υποκείμενα να μην αντιμετωπίζονται ως κατά Μαρξ εφεδρικός στρατός εργασίας αλλά ως ατελείς καταναλωτές. Πλέον, για τον Μπάουμαν, οι ζωές των ανθρώπων στηρίζονται περισσότερο στην ευκαιριακή συλλογή εμπειριών και την αποφυγή της δέσμευσης σε κάτι σταθερό, παρά στην προσήλωσή τους στη συλλογική προσπάθεια. Συνελόντι, πυρηνική συνθήκη σε όλες τις πτυχές του μετανεωτερικού κοινωνικού βίου αποτελεί το εγχείρημα για διαρκή κινητικότητα, απεμπλοκή από τα δεσμά του παρελθόντος και συνεπώς από κάθε παράδοση, αέναη αναπλαισίωση αυτού που θεωρείται πεπαλαιωμένο και ξεπερασμένο καθώς και αποφυ-

γή απόκτησης συγκεκριμένης ταυτότητας. Ο ιδεότυπος αυτής της κατάστασης είναι η φιγούρα του «τουρίστα», ο οποίος έχει την ελευθερία να μετακινείται όπου θέλει δίχως να δεσμεύεται. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η κοινωνία αυτή παράγει και τον ιδεότυπο του «πλάνητα», δηλαδή υποκείμενα που ταξιδεύουν επειδή δεν διαθέτουν άλλη επιλογή. Αυτή όμως είναι η πραγματική όψη της μετανεωτερικής κατάστασης, δηλαδή το μέτρο ελευθερίας που μπορεί κάποιος να διαθέτει ούτως ώστε να μπορεί ή όχι να κινείται και να πραγματοποιεί τις επιθυμίες του. Για τον Μπάουμαν, αυτοί που βρίσκονται ανάμεσα στον ιδεότυπο του «τουρίστα» και του «πλάνητα», η νέα μεσαία τάξη είναι αυτή που βιώνει τη μεγαλύτερη αβεβαιότητα και επισφάλεια. Η κοινωνία της μετανεωτερικότητας είναι μια κατεξοχήν κοινωνία ανισοτήτων, καθόσον ανάμεσα στους δυο πόλους δημιουργείται ολοένα και μεγαλύτερη απόσταση ως προς το ποιος μπορεί να μετακινηθεί σύμφωνα με τις επιδιώξεις του και ποιος λόγω απουσίας άλλων επιλογών σε ένα παγκοσμιοποιημένο συμπεριέχον. Έτσι, η παγκοσμιοποιημένη μετανεωτερικότητα αποτελεί την προσαρμοσμένη πραγματικότητα στα όνειρα των «τουριστών» και ταυτόχρονα τον μετασχηματισμό της ζωής των «πλάνητων», των περιπλανώμενων αλητών, εντέλει των κοινωνικών αποβλήτων, σε μια αθέλητη, αβέβαιη συνθήκη περιπλάνησης. Ο «πλάνητας» δεν αμφισβητεί την υφιστάμενη διαστρωμάτωση αλλά επιθυμεί, όπως θα το έθετε ο Γκράμσι, να αποκτήσει και αυτός μια ζωή όπως ο «τουρίστας». Υπό την έννοια αυτή, ωστόσο, η μια κατηγορία είναι το *alter ego* της άλλης. Όπως το θέτουν οι Δεμερτζής και Περεζούς (2010: 358), «χωρίς περιπλανώμενους αλήτες δεν υπάρχουν τουρίστες αλλά και οι τουρίστες δεν μπορούν να είναι ελεύθεροι χωρίς τον περιορισμό της ελευθερίας των περιπλανώμενων αλητών». Οι απόβλητοι αυτοί αποτελούν τα ανθρώπινα απορρίμματα της κοινωνίας και θεωρούνται περιττοί, υπεράριθμοι, που ακούσια δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Στο μέτρο που ακολουθούν «παλαιούς» τρόπους διαβίωσης, είναι καταδικασμένοι να είναι «αταίριαστοι» και ανεπιθύμητοι.

Το διάβημα του Μπάουμαν περί παραγωγής αποβλήτων προσιδιάζει σε μεγάλο βαθμό στη Μαρξική προσέγγιση περί δημιουργίας του εφεδρικού στρατού εργασίας, ο οποίος διαβιώνει διαρκώς σε συνθήκες επισφάλειας αποτελώντας ταυτόχρονα το βασικό κομμάτι του μηχανισμού παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Στην εν λόγω προβληματική, ο όρος επανήλθε μέσω του Bourdieu (1998) ο οποίος τον συνδέει με την κοινωνική κατηγορία που ονόμασε «υποπρολεταριάτο», το οποίο διακρίνεται από το προλεταριάτο που θεωρητικά βιώνει, κατά το πλείστον, περισσότερο σταθερές συνθήκες ζωής. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ισχύει καθόσον ήδη ο Μαρξ έχει αναλύσει το γεγονός ότι το προλεταριάτο αποτελεί την κοινωνική τάξη η οποία ιστορικά βιώνει κατεξο-

χίν την επισφάλεια και τις επενέργειές της. Κατά τη Μαρξική προβληματική ο όρος *πρεκαριάτο* όπως και ο όρος *υποτάξη* (underclass) δεν αποτελούν παρά μια σημασιολογικά λανθασμένη υποκατάσταση του όρου *προλεταριάτο*, το οποίο έχει άκαμπτα ταυτιστεί με μια εργασιακά σταθερή βιομηχανική εργατική δύναμη, συχνά οργανωμένη σε συνδικάτα. Η γενικότερη συνθήκη ζωής της εργατικής τάξης συνδέεται άρρηκτα με την επισφάλεια, καθόσον βρίσκεται πάντα πολύ κοντά και με μεγαλύτερο κίνδυνο να μεταπέσει στην κατηγορία του «πλεονάζοντος πληθυσμού», των ανέργων και των υποαπασχολουμένων, όπως το είχε ήδη περιγράψει ο Ένγκελς ([1845], 1975: 9). Ο μηχανισμός δημιουργίας του πληθυσμού αυτού αναλύθηκε από τον Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στην αναφορά του στον γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Σύμφωνα με αυτήν, όσο περισσότερο ξένο πλούτο παράγουν οι εργάτες και όσο περισσότερο αυξάνει η παραγωγικότητά τους, τόσο περισσότερο επισφαλής θα γίνεται η χρησιμότητά τους ως μέσων αξίας του κεφαλαίου. Με τα λόγια του Μαρξ, «ο εργατικός πληθυσμός, παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σε αυξανόμενη έκταση τα μέσα που τον κάνουν σχετικά υπεράριθμο» (1996: 654). Ο μηχανισμός αυτός εκβάλλει στην παραγωγή τεσσάρων κατηγοριών «περιττών» εργαζομένων, ασχέτως των εναλλαγών των φάσεων του βιομηχανικού κύκλου: τη ρευστή, τη λανθάνουσα, τη στάσιμη και τους φτωχούς. Η πρώτη συγκροτείται κυρίως από απολυμένους εργαζομένους καθώς και ένα μέρος τους που μεταναστεύει ακολουθώντας το μεταναστεύον κεφάλαιο· η δεύτερη, από εργάτες γης, δηλαδή μέρος του αγροτικού πληθυσμού που αποτελεί διαρκή πηγή «υπερπληθυσμού»· η τρίτη, από εργαζομένους εν ενεργεία αλλά με ακανόνιστη, μη σταθερή απασχόληση, το κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι το ανώτατο όριο του χρόνου εργασίας και το ελάχιστο όριο του μισθού· και η τέταρτη, από τους φτωχούς και εξαθλιωμένους, κατηγορία που με τη σειρά της συγκροτείται από ικανούς για εργασία, εξαθλιωμένα παιδιά, ανίκανους προς εργασία και τα θύματα της βιομηχανίας (ακρωτηριασμένοι, ασθενείς, χήρες κ.λπ.). Προκύπτει, κατά συνέπεια, ότι αφενός η παραγωγή της επισφάλειας είναι δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, δεν αποτελεί πρόσφατη συνέπεια της τρέχουσας κρίσης, και αφετέρου αφορά όλα τα στρώματα του εργαζόμενου πληθυσμού που υπάγονται στο κεφάλαιο και εργάζονται για αυτό. Από την άποψη αυτή, η επισφάλεια είναι προσδιοριστικό στοιχείο της εργατικής τάξης και της πάλης της για επιβίωση (Jonna & Foster 2016: 32).

Η προσέγγιση του Μαρξ χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση παρόμοιων διαδικασιών και μηχανισμών τόσο για τη βιομηχανική (Braverman 1974) όσο και για τη μετα-βιομηχανική περίοδο της παγκοσμιοποίησης των αγορών και της χρηματιστικοποίησης του κεφαλαίου και ιδιαίτερα για την τρέχουσα κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε στην ευρωπαϊκή

ήπειρο. Πολύ συμπεριεκτικά, για μια σημαντική κατηγορία Μαρξιστών η σημερινή φάση του καπιταλισμού δεν συσχετίζεται με την αξία που οι οικογένειες της αστικής τάξης αποδίδουν στην ιδιοκτησία, αλλά εκφράζεται άμεσα και αποκλειστικά μέσα από τη δύναμη του χρήματος. Ο «αφηρημένος» αυτός καπιταλισμός (Amin 2013) συνδέεται με τη χρηματιστικοποίηση, η οποία δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι το χρήμα γεννά τους δικούς του «απογόνους», δίχως καμία διασύνδεση με την πραγματική παραγωγική διαδικασία. Συστατικό του στοιχείο αποτελεί η διαρκής τάση και διαδικασία σχηματισμού γενικευμένων μονοπωλίων, γεγονός που δεν έχει φυσικά καμία σχέση με την ελεύθερη οικονομία και τον υποτιθέμενο τέλει ή ατελή ανταγωνισμό της, απώτερος σκοπός των οποίων είναι μια λογική συσσώρευσης που θεμελιώνεται στη διαρκή συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του ελέγχου του κεφαλαίου. Η διάκριση είναι σημαντική, καθόσον επίσημα η αρχή της ιδιοκτησίας ως δικαιώματος μπορεί να είναι γενικευμένη, όπως, για παράδειγμα συμβαίνει με τη θεμελίωση του δικαιώματος στη σύνταξη για τους μισθωτούς, ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο η αρχή αυτή γίνεται αντικείμενο διαχείρισης αποτελεί υπόθεση του χρηματιστικού κεφαλαίου. Η παραδοσιακή ιδεολογία του καπιταλισμού που βασιζόταν στην αξία της ιδιοκτησίας έχει μετασχηματιστεί σε μια νέα μορφή η οποία αναβιβάζει σε μοναδικούς «νικητές» αυτούς που καταφέρνουν να συσσωρεύουν κεφάλαιο, απαξιώνοντας άμεσα τους «χαμένους». Ο κατά Amin «μαφιόζικος» αυτός καπιταλισμός (Amin 2013: 27), στηρίζει την αρπακτικότητα του στη συνεργασία με την κρατική εξουσία, η οποία δεν λειτουργεί εις όφελος της κοινωνίας αλλά υπέρ του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, η λειτουργία του δεν ανάγεται ακριβώς στη ρητορική περί του ρόλου της αγοράς αλλά στο ακριβώς αντίθετο, στην αγαστή συνεργασία μεταξύ των ολιγοπωλίων και του κράτους, σε δυνάμεις δηλαδή που υφίστανται «πάνω» από τις αγορές (Amin 2013: 28).

Οι ως άνω προσεγγίσεις, παρά το γεγονός ότι ένα μέρος τους περιορίζει την επισφάλεια κυρίως στην κατηγορία του «πρεκαριάτου», επιχειρούν να ερμηνεύσουν μια κατάσταση κατά την οποία σημαντικά τμήματα του εργαζόμενου και μη πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν περιέλθει, περισσότερο από ποτέ σε μια διαδικασία «οριακής διολίσθησης», όπως το θέτει ο Μπάουμαν, δίχως να είναι σε θέση να μπορούν να μάθουν εάν αυτή θα είναι προσωρινή ή μόνιμη (2005: 127). Όλες οι προσεγγίσεις εστιάζουν στο γεγονός ότι τα εν λόγω υποκείμενα έχουν αθέλητα μεταβεί σε μια συνθήκη κοινωνικής καραντίνας στο όνομα της απρόσκοπτης διενέργειας της ελεύθερης αγοράς και με αναπόφευκτο τίμημα τη θυσία της πορείας της ζωής τους χάριν της κοινωνικής ευταξίας και μιας μελλοντικής κοινωνικής ευημερίας, ο χρονικός ορίζοντας της οποίας, ωστόσο, είναι ασαφής και απροσδιόριστος. Η μετάβαση αυτή λαμβάνει χώρα σε ένα πλαίσιο όπου υποχωρεί η «ένδοξη τριακονταετία» της μεταπολεμικής ανοικο-

δόμησης και της «κοινωνικής ειρήνης» και αυξάνονται οι κοινωνικές ανισότητες (Chhachhi 2014, Kwak 2017), οι οποίες καθιστούν τις τροχιές της εργασιακής και κοινωνικής ζωής εξαιρετικά εύθραυστες και ευάλωτες, καθόσον τα υποκείμενα αναγκάζονται από μια εξωτερική ως προς αυτά συνθήκη και μηχανισμό να αποκοπούν βίαια από τη διαδικασία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Ο εν λόγω μηχανισμός αφορά τον τρόπο με τον οποίο ολόένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού εξωθούνται να πωλήσουν την εργατική τους δύναμη στην οικονομία της αγοράς με όρους δυσχερείς και αντικοινωνικούς. Όπως το θέτουν οι Carbonella και Kasmir, βασιζόμενες στη θεμελιακή έννοια του Καρλ Μαρξ περί πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς και στην άποψη της Ρόζας Λούξεμπουργκ (2003), ότι η συσσώρευση αυτή δεν εμφανίζεται άπαξ αλλά αενάως, οι μη προνομιούχοι ως κοινωνική κατηγορία βρίσκονται σε μια διαχρονική και διαρκή διαδικασία συγκρότησης, αποσυγκρότησης και επανασυγκρότησης με όρους δομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς (Carbonella & Kasmir 2017). Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ αναλύει αυτή τη διαδικασία αναφερόμενος στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική οικονομία της Δύσης εφαρμόζει τεχνητά τη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση στις αποικιοκρατούμενες από την Αγγλία περιοχές της Αμερικής προς όφελος του κεφαλαίου: εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση της γης, εκδίωξη των αγροτικών πληθυσμών από τη γη τους, μετατροπή διαφόρων μορφών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σε αποκλειστικά ιδιωτικά δικαιώματα, εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης και καταπίεση ιθαγενών μορφών παραγωγής και κατανάλωσης, κατάπνιξη των δικαιωμάτων σε κοινά εδάφη, ιμπεριαλιστική επέμβαση συσσώρευσης περιουσιακών στοιχείων, δουλεμπόριο, βαριά φορολογία και, τέλος, ένα αρπακτικό χρηματοπιστωτικό σύστημα. Έτσι, η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής δεν αναπαράγει μονάχα κοινωνικά τον εργαζόμενο ως μισθωτό αλλά ανάλογα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου παράγει πάντοτε και έναν σχετικό υπερπληθυσμό από μισθωτούς εργάτες. Αυτά τα υποκείμενα δεν πρέπει να γίνουν πλήρως ανεξάρτητα, να μην ορίζουν αυτόνομα τη ζωή τους, αλλά να εξαρτώνται συνεχώς από εκείνα τα συμφέροντα που επιδιώκουν την καταστροφή της ατομικής ιδιοκτησίας η οποία θεμελιώνεται στην προσωπική εργασία, με άλλα λόγια επιδιώκουν την αποστέρηση του εργάτη (Μαρξ 1996). Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο David Harvey, οποίος την προβάλλει στον 21ο αιώνα εκκινώντας από την ιδέα ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση προαπαιτεί τη συνεχή δημιουργία και επέκταση των αγορών, συνεπώς την επέκταση και την αναπαραγωγή της. Η διαδικασία αυτή έγινε ακόμα πιο έντονη στη μετα-Κεϋνσιανή περίοδο με την εμφάνιση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, τις ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ του κεφαλαίου από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, τις

στρατηγικές ιδιωτικοποίησης δημόσιων αγαθών, τη δημιουργική καταστροφή περιουσιακών στοιχείων, την κερδοσκοπία ή ακόμα και τη γεωγραφική μεταφορά της αξίας (Harvey 2003). Υπό την έννοια αυτή, η διαδικασία της συσσώρευσης, μέσω της αποστέρησης σε συνδυασμό με τις πολιτικές για την εργασία και την κοινωνική αναπαραγωγή, δημιουργεί το δικό της «άλλο», μια εξωτικοποίηση που αφορά σε διαρκή βάση την άνιση συγκρότηση της ιθαγενούς δυτικής υποκειμενικότητας και την επίφοβη καθημερινότητα που τη συνοδεύει. Η πρακτική αυτή σταθεροποιείται και διαχέεται μέσα από τους μηχανισμούς της πολιτικής τεχνολογίας και της γεωμετρίας δύναμης, τοπικής και διεθνούς, μεταμφιέζοντας όψεις της αποστέρησης σε πολιτισμική και κοινωνική κανονικότητα. Στη συνάφεια αυτή, όπως έχει υποστηριχθεί, «καθώς η κουλτούρα μετατρέπεται κατ' αυτόν τον τρόπο σε μεταφορά της ευταξίας, η επιβολή και εφαρμογή πολιτικών για μια σειρά από ζητήματα αποκτά το χαρακτήρα της συναίνεσης και του κοινού καλού, της υποκατάστασης των διαδικασιών λήψης αποφάσεων από τους κατ' επάγγελμα αισιόδοξους και του πανοπτικού ελέγχου ως αναγκαίας και ικανής συνθήκης για την πειθαρχία. Όπως το έθεσε ο Καρλ Μαρξ, η κοινωνία σώζεται κάθε φορά που ο κύκλος των κυριάρχων της στενεύει, κάθε φορά που ένα πιο στενό συμφέρον επικρατεί μπροστά στο πιο πλατύ (Μαρξ 1986: 28-29). Όσο περισσότερο οικουμενική είναι αυτή η διαδικασία τόσο λιγότερο θεωρείται ως παρέμβαση στην προσωπικότητα κάποιου ή μιας κουλτούρας» (Δερμεντζόπουλος & Σπυριδάκης 2004: 20).

Από την άλλη, ανθρωπολογικές μελέτες φέρνουν στο φως αντιδράσεις «από τα κάτω», οι οποίες δείχνουν με τρόπο σαφή αφενός ότι τα υποκείμενα δεν αποδέχονται μοιρολατρικά αυτή τη συνθήκη (Pardo 1996, Procoli 2004, Narotzky 2016, Σπυριδάκης 2018) και αφετέρου ότι αποδίδουν τον αιτιακό μηχανισμό της συστηματικής τους αποστέρησης σε μια νέα μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης που κλονίζει προς το αρνητικότερο την πρότερη, Κεϋνσιανού τύπου, άνιση βέβαια, σχέση εργασίας-κεφαλαίου. Πρόκειται για τη διαδικασία συσσώρευσης και αποστέρησης που τώρα θεμελιώνεται στη χρηματιστικοποίηση του κεφαλαίου, άλλως συσσώρευση μέσω χρηματιστικοποίησης (Lapavistas 2012), γεγονός που η πρόσφατη δεκαετής κρίση απέδειξε με πολύ οδυνηρό τρόπο. Καθώς φάνηκε, οι εμπορικές τράπεζες απομακρύνθηκαν από το βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο, υιοθετώντας παράλληλα επενδυτικές πρακτικές τραπεζικών προϊόντων και στρεφόμενες προς το ατομικό εισόδημα ως πηγή των κερδών, όπως έγινε με τις «φούσκες» των ακινήτων στις ΗΠΑ. Η συνθήκη αυτή επέφερε τρομακτικές συνέπειες σε κοινωνικό επίπεδο την ίδια στιγμή που οι θεσμοί χάραξης οικονομικής πολιτικής παγκοσμίως άλλαξαν χαρακτήρα, σπεύδοντας να διασώσουν το τραπεζικό σύστημα και όχι τα θύματα της λειτουργίας του. Έτσι, η ευαλωτότητα και η οριακή συνθήκη

ζωής (Σπυριδάκης 2013, Δαλακαβούκης 2015, Κράββα 2014, 2020) αντικατέστησαν τη σταθερότητα, ο δημόσιος τομέας φιλελευθεροποιήθηκε, τα δε κοινωνικά κόστη της κρίσης αγνοήθηκαν συστηματικά, σε βαθμό τέτοιου ώστε ορισμένοι μελετητές να υποστηρίζουν ότι αυτό είναι το είδος της κανονικότητας που υποσχεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός και όχι η ρυθμισμένη εκδοχή του που διήρκεσε μόλις τριάντα χρόνια περίπου (Bremser & van der Linden 2014).

Στην Ελλάδα λίγο πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, το ιδιωτικό χρέος αυξάνεται ραγδαία στο πλαίσιο ενός προβληματικού χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο δανεισμός στον ιδιωτικό τομέα πραγματοποιούνταν χωρίς επαρκείς διασφαλίσεις και με μη τυπικό πάντα τρόπο. Τα περισσότερα δάνεια που έδωσαν οι τράπεζες βασίστηκαν κυρίως στις καταθέσεις φυσικών προσώπων, κατοίκων της χώρας. Όπως το θέτει ο Τομπάζος, «η αύξηση του ιδιωτικού δανεισμού βασίστηκε σε ένα επισφαλές σχήμα που κατέρρευσε σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και της νοτιοανατολικής Ασίας μέσα στη δεκαετία του 1990: μακροπρόθεσμος δανεισμός βασισμένος σε βραχυπρόθεσμο παθητικό» (Τομπάζος 2018: 47). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με μια ήδη ασθμαίνουσα ως προς την αρχιτεκτονική της οικονομία, δημιουργεί συνθήκες κατάρρευσης και χρεοκοπίας, με την παράλληλη εξάρτηση από τις επισκέψεις της Τρόικας (Spyridakis 2018b). Από το 2010 και μετά, κάθε επίσκεψή της αντιμετωπιζόταν με τρόμο, η δε έννοια της λέξης «μεταρρύθμιση» στα ξύλινα κείμενα των μνημονίων «κατανόησης» σηματοδοτούσε ακόμα μεγαλύτερη επισφάλεια και ένα διαρκές stress-test εν σχέση με τις πραγματικές αντοχές του πληθυσμού. Εντέλει, διασώζεται το όντως επισφαλές τραπεζικό σύστημα, εγχώριο και ξένο, αφού προηγουμένως το κόστος διαχείρισης της κρίσης μεταφορτώνεται στη ράχη του ιθαγενή «άλλου», του ντόπιου φορολογούμενου (Τομπάζος 2018: 64). Οι επενέργειες, σταχυολογημένα, είναι γνωστές, καθώς σχετίζονται με τη διευκόλυνση του πλαισίου των απολύσεων, τον περιορισμό των προσλήψεων στον δημόσιο τομέα, τη δυνατότητα μετατροπής της πλήρους απασχόλησης σε μερική, την επέκταση του χρονικού ορίου δανεισμού των εργαζομένων, το ειδικό καθεστώς συμβάσεων για τους νεοεισερχομένους στην αγορά εργασίας, τη μείωση των αποδοχών, τη διάβρωση εν γένει της τυπικής εργασιακής σχέσης, την έκρηξη της ανεργίας σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και την εκτίναξη της άτυπης και τυπικής μη σταθερής απασχόλησης σε υψηλά επίπεδα, την επιβολή λιτότητας στις δημόσιες δαπάνες, την αβέβαιη προοπτική συνταξιοδότησης κ.ά. (Κουζής 2014, Καρακιουλάφη 2018). Πρόσφατο εξάλλου παράδειγμα μηχανισμού παραγωγής επισφάλειας διά της αποστέρησης αποτελεί ο νέος πτωχευτικός κώδικας, καθόσον για πρώτη φορά στις ρυθμίσεις του πτωχευτικού νόμου εισάγονται και φυσικά πρόσωπα, όχι μόνο εταιρείες. Ο χαρακτηρισμός του νόμου ως «δεύτερης ευκαιρίας» δεν αντιστοιχεί στη πραγματι-

κότητα, μιας και αυτή παρέχεται υπό εντελώς ασύμφορους και δρακόντειους όρους και, το κυριότερο, καταργεί την προστασία της πρώτης κατοικίας που πλέον παραδίνεται στις τράπεζες. Προβλέπονται συγκεκριμένα ευνοϊκές διατάξεις για την περίπτωση όπου οι οφειλέτες εντάξουν στην πτωχευτική περιουσία την πρώτη κατοικία, ακόμη κι αν αυτή έχει ενταχθεί στις διατάξεις του πρώην νόμου Κατσέλη. Για τις δε μικρές επιχειρήσεις, που αποτελούν το 81% των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, εισάγεται ένα δίκαιο δεύτερης ταχύτητας, μέσω των Ειρηνοδικείων, μειωμένων εξασφαλίσεων, χωρίς δυνατότητα φυσικής παρουσίας. Επιπρόσθετα, εισάγεται στην πτωχευτική περιουσία ακόμη και το μεταπτωχευτικό εισόδημα, δηλαδή το εισόδημα που αποκτήθηκε μετά την κήρυξη της πτώχευσης. Το όριο του μεταπτωχευτικού εισοδήματος ορίζεται στα 540 ευρώ που υπολείπεται του θεσμοθετημένου ακατάσχετου.

Τη διαρκή πλέον αποστέρηση έρχεται να συμπληρώσει η τρέχουσα υγειονομική κρίση του ιού covid-19. Αρκεί να σημειώσουμε πως οι επίσημα καταγεγραμμένοι άνεργοι αυξήθηκαν ήδη κατά 1,15 εκατομμύρια στην Ευρώπη των 28 (Benchmarking Working Europe 2020). Ειδικότερα για την Ελλάδα, βάσει πρόσφατης μελέτης του E.I.E.A.Δ., η οποία αφορά το μέγεθος και την πορεία του αριθμού των μισθωτών που εντάχθηκαν σε καθεστώς αναστολής της σύμβασης εργασίας, εξαιτίας της πανδημίας και καθόλη τη διάρκεια της (Μάρτιος 2020 - Φεβρουάριος 2021), συνελόντι συνάγονται τα εξής: 1. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός μισθωτών βρέθηκε σε ένα ιδιότυπο καθεστώς «αεργίας»: στην αρχική φάση της πανδημίας προσέγγισε το 50%, ενώ από τον Νοέμβριο του 2020 έως και σήμερα υπερβαίνει το 30%. 2. Το μέτρο της αναστολής της σύμβασης εργασίας και της αποζημίωσης ειδικού σκοπού εμπόδισε τις απολύσεις αλλά δεν είναι ικανό να καλύψει το σύνολο των αναγκών και των υποχρεώσεων των εργαζομένων. 3. Μια σημαντική κατηγορία εργαζομένων που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα πληττόμενη από την πανδημία είναι οι εποχικοί εργαζόμενοι στον τουρισμό, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους δύο μήνες έναρξης της θερινής τουριστικής περιόδου (Μάιος-Ιούνιος 2020). 4. Η θεσμοθέτηση του μηχανισμού «ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ» δεν φαίνεται να έχει σημαντική ανταπόκριση στις επιχειρήσεις. 5. Το σημαντικό ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι τι θα γίνει όταν το μέτρο της αναστολής της σύμβασης εργασίας και η αποζημίωση ειδικού σκοπού παύσουν να υφίστανται (Κυριακούλιας 2021).

Επιπρόσθετα, καθώς διανύουμε το τρίτο κύμα κορύφωσης της πανδημίας, γνωρίζουμε πλέον ότι οι κλάδοι δραστηριοποίησης της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας απειλούνται με αφανισμό. Η κρίση αυτή συνοδεύεται από ένα παράδοξο γεγονός, τις αυξημένες τραπεζικές καταθέσεις. Η αύξηση των καταθέσεων επιχειρήσεων και νοικοκυριών ήταν της τάξης των 21 δις. ευρώ από τον Ιανουάριο του 2020 ως τον Ιανουάριο του

2021 (από τα 141 στα 162 δισ.). Με μια πρώτη ανάγνωση, το γεγονός αυτό αποτελεί τεκμήριο επιτυχίας. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική ματιά αποδεικνύει ότι πολύτιμοι πόροι κατευθύνθηκαν στον αποθησαυρισμό, δηλαδή σε επιχειρήσεις που δεν τους χρειάζονταν, τη στιγμή που χιλιάδες μικρές επιχειρήσεις βαίνουν προς κλείσιμο. Εκ τούτου, ωστόσο, προκύπτει το εξής ζήτημα: εφόσον αυξήθηκαν οι καταθέσεις, γιατί μειώθηκαν οι χορηγήσεις; Βάσει στοιχείων από την Τράπεζα της Ελλάδας διαφαίνεται ότι από τον Ιανουάριο του 2020, όταν το υπόλοιπο των χρηματοδοτήσεων στον ιδιωτικό τομέα ανερχόταν σε 153 δισ. ευρώ, μέχρι τον Ιανουάριο του 2021, όταν οι χρηματοδοτήσεις έφτασαν τα 141 δισ. ευρώ, μειώθηκαν κατά 12 δισ.! Η μείωση των χρηματοδοτήσεων σε μια περίοδο αύξησης των καταθέσεων δείχνει ότι οι τράπεζες, ενώ αποκτούν τους πόρους για να ξεκινήσουν τη στήριξη της οικονομίας, κλείνουν περαιτέρω τη στρόφιγγα!

Εντός αυτού του πλαισίου, ο παρών τόμος επιχειρεί να εμπλουτίσει τη συζήτηση περί επισφάλειας με εθνογραφικά κείμενα από την εγχώρια και τη διεθνή έρευνα, στοχεύοντας αφενός στη διεπιστημονική πραγμάτευση του ζητήματος και αφετέρου στη θεωρητική κατανόηση της «δομής της αίσθησης» των τροχιών ζωής των πολλών που εντάσσονται αθέλητα σε ένα καθεστώς διαρκούς επισφάλειας και ευαλωτότητας. Το καθεστώς αυτό περιλαμβάνει μια μεγάλη δεξαμενή που εμπεριέχει όλους εκείνους οι οποίοι, ενώ κάποτε «τα είχαν κάπως καταφέρει», στη σημερινή συγκυρία εργάζονται, διανοητικά ή χειρωνακτικά, με ελαστικούς όρους απασχόλησης, περιστασιακά, εκ περιτροπής ή εποχικά στην τυπική ή άτυπη οικονομία, ανέργους, χαμηλοσυνταξιούχους, ανασφάλιστους, απάτριδες, ανέστιους, το ακαδημαϊκό προκαριάτο (Fotta, Ivancheva, Pernes, 2020) και τους πρόσφυγες, που τυγχάνουν ολοένα και λιγότερης προστασίας από ένα ολοένα και περισσότερο ελλειμματικό κοινωνικό κράτος (Armano & Murgia 2013) το οποίο με μια αναδρομική λογική επανακατασκευάζεται ως «εξαρτησιογόνο» και για αυτό ενάντιο στο υποτιθέμενο αύταρκες, εύελικο υποκείμενο της συγχρονίας (Kingfisher 2013).

Η κατανόηση των τροχιών αυτών σχετίζεται με τη διερεύνηση των λόγων για τους οποίους κάτι υφίσταται με συγκεκριμένο τρόπο και όχι αλλιώς. Πρόκειται για την προσπάθεια κατανόησης του είδους της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα σε εντοπισμένα πλαίσια και καταστάσεις (οικογενειακά, βιογραφικά, εργασιακά, μορφωτικά, οικονομικά) και στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα οικοδομούν λόγους για τους οποίους δρουν με ιδιαίτερο τρόπο και όχι διαφορετικά και στη βάση των οποίων λαμβάνουν αποφάσεις ζωής. Προφανώς, αυτή η προοπτική διενέργειας της έρευνας δεν αρνείται την ύπαρξη κανονικοτήτων σε συλλογικότητες, όμως αυτό που εξετάζεται με αυξημένο ενδιαφέρον είναι η ανασυγκρότηση των υποκειμενικών λόγων (επιθυμιών, φόβων, προσδοκιών, απαξιώσεων κ.λπ.) που καθορίζουν κοινωνικά φαινόμενα και ατομικές λογικές. Υπό την